

**Відділ освіти Канівської райдержадміністрації
Канівський районний Будинок школярів та юнацтва**

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

ГУРТКА

Історики-краєзнавці Канівщини

**Баранник В.В. - керівник
туристсько-краєзнавчого клубу «Вік»**

2012

Баранник В.В. Навчальна програма гуртка «Історики-краєзнавці Канівщини» (1 рік навчання). Литвинець, 2012

Робоча навчальна програма укладена керівником туристсько-краєзнавчого клубу «Вік» Канівського районного Будинку школярів та юнацтва, що діє на базі Литвинецької загальноосвітньої школи I – III ступенів.

Програма розрахована на гуртківців 1 року навчання, учнів 8-9 класів. Рекомендована для учнів загальноосвітніх шкіл та гуртківців позашкільних закладів Канівщини.

Даний варіант програми розроблено на основі орієнтовних навчальних програм туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді (за заг. ред. Ю.В.Штангея. – К.: ІЗМН, 1996.) і є робочою навчальною програмою, адаптованою з урахуванням досвіду автора та необхідності участі в районних, обласних та Всеукраїнських конкурсах, вікторинах та заочних експедиціях з краєзнавства.

Програма розрахована на 160 годин на рік.

Навчальна програма затверджена на засіданні науково-методичної ради районного методичного кабінету відділу освіти, протокол №2 від 14 березня 2012 року.

Пояснювальна записка

З раннього дитинства людина прагне пізнати минуле. Історія – це не тільки наука і навчальна дисципліна у школі. Це - могутній засіб національно – культурної ідентифікації, самоутвердження особистості, виховання патріотизму та інших громадських якостей. Погляд, звернений у минуле, заглиблює нас у таємницю людського буття, буття нашого народу, дає можливість краще зрозуміти оточуючий світ і власне місце в ньому.

Знання людиною свого родоводу, історії рідного народу – це такий компонент цивілізації, який і робить людину людиною.

Програма гуртка «Історики-краєзнавці Канівщини» розрахована на учнів загальноосвітніх шкіл та гуртківців позашкільних закладів Канівщини.

Історичне краєзнавство Канівщини – сходинка до пізнання вихованцями історії рідного краю, реалізації інтересів у вивченні навколишнього середовища та історико-культурного надбання малої Батьківщини, формування краєзнавчих та туристсько-спортивних знань, умінь і навичок засобами позашкільної освіти.

Програма передбачає навчання вихованців протягом двох років.

На опрацювання навчального матеріалу 1 року навчання відводиться 160 годин.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять історичним краєзнавством.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. *Пізнавальна компетентність*: знайомитися та вивчати пам'ятки історії і культури, формувати особистісне сприйняття дослідженого матеріалу, формувати уміння досліджувати навколишнє середовище.

2. *Практична компетентність*: вміти описувати краєзнавчі об'єкти, оформляти польовий зошит та щоденник досліджень за вибраною темою, орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрути за легендою, встановлювати намет, розпалювати вогнище в різних погодних умовах, готувати страви в похідних умовах на вогнищі, долати природні перешкоди, дотримуватися основних правил техніки безпеки участі у туристських подорожах та змаганнях.

3. *Творча компетентність*: складати описи маршрутів 1 - 3 денного походу, брати участь в екскурсіях, експедиціях, акціях, пошуковій та дослідницькій роботі.

4. *Соціальна компетентність*: здатність до співробітництва, соціальна активність, виховання культури спілкування, виховання свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, повага до людей, формування позитивних якостей емоційно-вольової сфери (самостійність, колективізм, працелюбство, ініціативність, відповідальність та інші), виховання доброзичливості, вміння працювати в колективі.

Програма гуртка спрямована на формування системного мислення, поглиблення знань, умінь і навичок з окремих предметів та туристсько-краєзнавчої роботи.

В основу програми „Історики-краєзнавці Канівщини” покладено базові блоки:

- краєзнавча підготовка;
- практична краєзнавча робота;
- туристсько-спортивна підготовка.

Програма включає відомості, що поглиблюють і доповнюють зміст навчальних предметів з історії, географії, краєзнавства ...

Важлива роль відводиться формуванню у гуртківців мовної культури, засвоєнню краєзнавчої термінології, практичних навичок роботи з краєзнавчим матеріалом, компасом, картографічними матеріалами, користування туристським спорядженням та обладнанням, виконання топографічних робіт, свідомого ставлення до власного здоров'я.

Для закріплення та реалізація набутих вихованцями знань, умінь та навичок у кінці навчального року проводиться літня туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою навчальних годин).

Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і елементів інноваційних методів навчання спрямованих на формування творчої особистості, включаючи оздоровчу та інструктивну спрямованість.

На заняттях гуртка використовують різноманітні методи навчання в залежності від віку гуртківців: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація, дискусія та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові) методи навчання. При проведенні практичних занять перевага надається краєзнавчим дослідженням та пошуковій роботі...

Поряд з груповими, колективними формами роботи проводиться індивідуальна робота з гуртківцями, в тому числі при підготовці змагань, конкурсів, виставок та інших масових заходах. Створюються умови для диференціації та індивідуалізації навчання відповідно до творчих здібностей, обдарованості, віку та психофізичних особливостей стану здоров'я дітей відповідно до чинного Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 11.08. 2004 № 651.

Перевірка компетентностей вихованців здійснюється під час проведення практичних занять у формі змагань, вікторин, конкурсів та відвідуванні екскурсійних об'єктів.

Керівник гуртка в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази закладу, в якому працюють гуртки.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Розділ. Тема	Кількість годин	Теоретичні	Екскурсії. Практична робота
1	Вступ	6	6	-
2	Краєзнавча підготовка	60	32	28
2.1.	Археологічна спадщина Канівщини	40	22	18
2.2.	Історія Канівщини в контексті історії України XIV – XIX століття	20	10	10
3.	Практична краєзнавча робота	62	10	52
3.1.	Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю	34	4	30
3.2.	Записи історико – краєзнавчих досліджень та спостережень	10	2	8
3.3.	Робота краєзнавчого музею	18	4	14
4	Базова туристська підготовка	32	10	22
4.1.	Топографічна підготовка	10	4	6
4.2.	Туристичне спорядження	4	2	2
4.3.	Туристський побут	4	2	2
4.4.	Техніка пішохідного туризму	8	-	8
4.5.	Підготовка до краєзнавчої експедиції	6	2	4
5	Краєзнавча експедиція	Поза сіткою годин		
		160	92	97

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

РОЗДІЛ І.

ВСТУПНА ЧАСТИНА (6 годин)

Вступне заняття (2 години)

Історичне краєзнавство, його значення і сутність. Історія розвитку краєзнавства. Краєзнавці Канівщини: Діхтяренко В.Ф., Іщенко М.Є., Кудрицький Г.І., Сорокопуд І.І. Види і напрямки краєзнавчих досліджень.

Історико-краєзнавчі можливості рідного краю (2 години)

Кордони рідного краю. Краєзнавчі об'єкти: історичні, архітектурні та інші пам'ятні місця. Історико – краєзнавчі можливості рідного краю. Краєзнавча література.

Зміст, завдання і мета роботи гуртка, особливості роботи юних істориків-краєзнавців. Орієнтовний календарний план роботи гуртка.

Забезпечення безпечних умов проведення навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (1 година)

Техніка безпеки під час проведення занять.

Небезпечності в туристсько-краєзнавчих походах. Запобігання виникненню небезпечних ситуацій при підготовці й проведенні походів. Загальні вимоги безпеки в походах. Правила поведінки в поході: культура взаємовідносин між учасниками походу, із місцевим населенням; надання допомоги людям, які потрапили в біду, охорона природи, пам'ятників історії та культури.

Інструктаж вихованців з питань безпеки.

Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю (1 година)

Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 24.03. 2006 № 237 „Про внесення змін до Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України”.

РОЗДІЛ II КРАЄЗНАВЧА ПІДГОТОВКА (60 годин)

2.1. Археологічна спадщина Канівщини

Археологія як історичне джерело. (2 години)

Завдання археології. Типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар і археологічну культуру. Етапи археологічного пошуку. Методи археології. Археологічна періодизація.

Палеоліт і мезоліт. (2 години)

Основна характеристика періодів. Форми господарства. Виникнення родового ладу, релігійних уявлень і мистецтва. Пам'ятки доби палеоліту і мезоліту на Канівщині. Межирицька пізньопалеолітична стоянка первісних мисливців на мамонтів.

Неоліт і енеоліт (2 години)

Неолітична революція: виникнення землеробства і скотарства, гончарства і ткацтва, нові прийоми обробки каменю. Відкриття і нововведення мідного віку: опанування перших металів, поява гончарної печі і колеса. Перший суспільний розподіл праці. Пам'ятки доби неоліту та енеоліту на Канівщині. Дніпро – донецька та ямна археологічні культури.

Трипільська археологічна культура. (2 години)

Трипільська цивілізація. Пам'ятки трипільської культури на Канівщині. В.Хвойка і пам'ятки трипільської культури Канівщини

Ознайомлення з методикою археологічних розвідок; збір підйомного матеріалу; опанування методів камеральної обробки знахідок і підготовка їх до зберігання.

Бронзовий вік. (2 години)

Поява першого штучного металу - бронзи. Поглиблення першого суспільного поділу праці і прискорення соціально – економічного розвитку. Епоха бронзи на Канівщині. Середньо – дніпровська, білогрудівська археологічні культури та культура багатоваликової кераміки .

Кіммерійці, скіфи, сармати. (2 години)

Чорноліська культура. Пам'ятки чорноліської культури та скіфського часу на Канівщині. Сарматські кургани та античні пам'ятки Канівщини.

Зарубинецька культура. (2 години)

Ранньосередньовічні східні слов'яни V – VII ст.(2 години)

Київська та Пеньківська культури. Поселення Київської та Пеньківської культури на Канівщині.

Східнослов'янські племена періоду утворення та розвитку Давньоруської держави. (2 години)

Культура Луки – Райковецької. Поселення типу Луки – Райковецької на Канівщині. Городища, селища і могильники часів Київської Русі. Літописні міста Канівщини: Заруб, Канів, Родень.

Соціально – економічний розвиток Київської Русі (за матеріалами археологічних розкопок на території Канівщини). (2 години)

Знайомство з археологічними пам'ятками, дослідження знахідок, встановлення їх приналежності.

Духовна культура Канівщини часів Київської Русі. (2 години)

“Слово о полку Ігоревім” і Канівщина. “Послання” Климентя Смолятича. Монументальна архітектура. Успенський собор (Канів).

Пам'ятки кочових племен Середнього Подніпров'я. (2 години)

Половці, печеніги, торки, чорні клобуки. Пам'ятки кочових племен на Канівщині. Монголо – татарська навала. Канів в роки монголо-татарського іга

Практичні заняття

Підготовка повідомлень, історичних довідок, рефератів; випуск стінгазети; конкурс на кращий малюнок, кросворд.

Вікторина “Давня історія Канівщини”. Створення карти “Археологічні пам'ятки Канівщини” .

Експерсії на Межирицьку пізньопалеолітичну стоянку первісних мисливців на мамонтів, до Канівського історичного музею та Успенського собору та Канівського природничого заповідника.(Музей природи, Княжа гора).

Археологічна розвідка поселення трипільської культури в с. Ковалі.

2.2. Історія Канівщини в контексті історії України XIV – XIX століття

Поширення Литовського панування на Канівщину. (2 години)

“Список руських міст ближніх і дальніх”. Канів – центр староства. Перші звістки про окремі села краю. Соціально – економічний розвиток краю. Експансія Польщі.

Виникнення козацтва. (2 години)

Роль Канівщини у виникненні козацтва. Остафій Дашкович. Дмитро Вишневецький. Канівський замок у XVI. Виникнення реєстрового козацтва.

Трахтемирів – столиця реєстрового козацтва. Трахтемирівський монастир. Іезекііл Курцевич. Петро Конашевич – Сагайдачний – найвизначніший козацький ватажок.

В боротьбі за свободу. (2 години)

Козацькі повстання кінця XVI – початку XVII століття та Канівщина. Богдан Хмельницький і Канівщина. Корсунська битва 1648 року. Канівський полк в боях національно – визвольної війни. Канівський полк як частина Української козацької держави.

Канівщина в 2-й половині XVII - XVIII столітті. (2 години)

Суспільно – політичне і соціально – економічне становище Канівщини під владою Польщі. Бій під Каневом 1662 р. Вирішення долі Трахтемирова і Канева (1686). Здобуття Канівського замку. Гайдамацький рух і Канівщина..

Канівщина в XIX столітті. (2 години)

Соціально – економічний розвиток та суспільно-політичне життя Канівщини в XIX столітті. Канівчани у війні 1812 року. Селянські ремесла і промисли. Розвиток мануфактурного виробництва. Селянський рух 40 – 50 років. Візити Т.Г.Шевченко на Канівщину. “Київська козащина”. Вплив селянської реформи 1861 року на селянський рух та економічний розвиток Канівщини.

Практичні заняття:

Підготовка повідомлень, історичних довідок, рефератів; випуск стінгазети; конкурс на кращий малюнок, кросворд.

Конференція: “Роль Канівщини у виникненні українського козацтва”.

Ододенний туристичний похід до Державного історико-культурного заповідника “Трахтемирів”.

РОЗДІЛ III

ПРАКТИЧНА КРАЄЗНАВЧА РОБОТА (62 години)

3.1. Історико-краєзнавчі дослідження рідного краю

Методи краєзнавчих досліджень. (2 години)

історичний; літературний; картографічний і статистичний спостереження, опитування, анкетування; польові дослідження. Етапи, стаціонарні та активні форми дослідницької роботи.

Шляхи збирання історико-краєзнавчих матеріалів. (2 години)

Планомірне систематичне збирання документів, пам’яток та інших краєзнавчих матеріалів; експедиційне збирання.

Практичні заняття.

Оволодіння методикою та набуття навичок в проведенні різних форм історичних краєзнавчих досліджень та оформлення їх результатів.

Робота з першоджерелами. Встановлення зв’язків з архівами, музеями, пошук свідків історичних подій, та зустрічі з ними, записи їх спогадів. Обробка листів, документів, фотографій.

Тематичне збирання предметів матеріальної та духовної культури, встановлення достовірності зібраного матеріалу, замальовка, опис, фотографування об’єктів.

Участь у Всеукраїнських масових заходах щодо вивчення та збереження історико–культурних цінностей та духовних традицій українського народу в рамках краєзнавчих рухів, експедицій, акцій тощо.

3.2. Записи історико-краєзнавчих досліджень та спостережень

Практична значимість фіксації спостережень. (2 години)

Об'єкти краєзнавчих досліджень. Точність та історична достовірність записів. Правила фіксування історичних подій. Робота у фондах музеїв, архівах, бібліотеках. Виготовлення копій з документів, зберігання документів. Щоденник записів історичних подій та порядок його ведення.

Практичні заняття.

Пошук учасників та свідків історичних подій; зустрічі з учасниками подій та записи їх спогадів.

Фіксування історичних подій. Практична робота з джерелами. Ведення щоденника досліджень та спостережень.

Використання архівних матеріалів у написанні краєзнавчих робіт. Підготовка рефератів та доповідей.

3.3. Робота краєзнавчого музею

Музей закладу освіти. Мета, основні завдання та зміст роботи музею.

Створення фондів музею та їх значення. Облік і збереження музейного фонду.

Практичні заняття: складання паспортів до експонатів, підготовка матеріалів для краєзнавчих виставок, оформлення стендів, фотоальбомів... Організація виставок і проведення екскурсій.

РОЗДІЛ IV.

ТУРИСТСЬКО - СПОРТИВНА ПІДГОТОВКА

4.1. Топографічна підготовка. Орієнтування на місцевості (10 годин)

Топографічна підготовка. (2 години)

Поняття про азимут. Види карт та їх масштаби. Умовні знаки на картах.

Орієнтування на місцевості. (2 години)

Способи орієнтування на місцевості за природними ознаками, небесними світилами, за компасом. Визначення сторін горизонту за компасом.

Практичні заняття.

Рух на місцевості з орієнтування за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

4.2. Туристське спорядження (4 години)

Загальні вимоги до спорядження (маса, надійність, компактність, відповідність призначенню). Групове, індивідуальне, спеціальне та саморобне спорядження. Укладка рюкзака

Практичне заняття.

Укладка рюкзака. Підготовка та ремонт спорядження.

4.3. Туристський побут. Організація харчування в краєзнавчій експедиції (4 години).

Улаштування місць привалів та ночівель. Типи вогнищ. Охорона природного середовища.

Практичне заняття.

Встановлення наметів. Облаштування місць для вогнищ. Розпалювання вогнищ різного типу.

4.4. Техніка пішохідного туризму (8 годин)

Практичні заняття.

Рух групи у пішому поході. Стрій туристської групи. Особливості руху туристської групи в певному районі. Способи подолання перешкод. Забезпечення техніки безпеки при подолання перешкод.

4.5. Підготовка до літньої експедиції (6 годин)

Мета та завдання експедиції. Вивчення району експедиції. Методи збирання історико-краєзнавчих матеріалів. Польовий зошит та польовий щоденник, вимоги до їх ведення, спеціальні запитальники.

Практичні заняття.

Розподіл обов'язків між членами групи. Робота з картографічним матеріалом. Розробка маршруту експедиції. Складання кошторису та матеріального забезпечення експедиції.

Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож

Підготовка та проведення туристсько-краєзнавчої подорожі як форми комплексного закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у навчальному році (проводиться поза сіткою навчальних годин та, як правило, під час літніх канікул).

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Учні повинні знати:

- основні археологічні, історичні та природні пам'ятки Канівщини; документацію для проведення археологічних розкопок; основні документи музейної справи;
- основні вимоги до звіту про краєзнавчу експедицію та туристський похід;
- краєзнавчу та іншу літературу з історії рідного краю;
- схему опису маршруту краєзнавчої експедиції;
- кіно–фотодокументи та інші джерела про історію рідного краю;
- правила безпеки учасників туристських походів та змагань, при подоланні перешкод, організації біваку;
- права та обов'язки учасників подорожей та змагань;
- основні положення Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України та Правил змагань із спортивного туризму;
- вимоги до походів різного ступеню та категорії складності;

- основні види перешкод, що визначають рівень складності походу (відповідно до обраного виду туризму);
- особливості організації біваку;
- вимоги до організації харчування туристів;
- умовні знаки спортивної та топографічної карти;
- основні види краєзнавчих спостережень, які можуть здійснюватися в краєзнавчій експедиції чи туристському поході;
- місцеві ознаки погіршення та покращення погоди.

Учні повинні вміти:

- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою в архівах та інших наукових установах;
- розробляти анкети та запитальники;
- систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал;
- оформляти звіт про краєзнавчу експедицію, виступати з доповідями, рефератами, пропагувати роботу гуртка.
- орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрут за легендою, картою;
- розробляти маршрути експедицій та походів 1 - 3 ступеню складності;
- вимірювати відстані та визначати висоту предметів на місцевості різними способами;
- долати річку вброд, по колоді, мотузці з перилами, навісній переправі, долати круті трав'яні та піщані схили (спуск спортивним способом та підйом спортивним способом), траверс перешкоди;
- організувати бівак, розпалювати вогнище;
- складати меню для туристського походу;
- готувати їжу в похідних умовах на вогнищі;
- дотримуватися правил санітарії, гігієни і техніки безпеки;
- бережливо ставитися до обладнання та спорядження;
- оцінювати власні досягнення та досягнення інших гуртківців;
- співпрацювати з ровесниками під час колективної роботи;
- складати звіт про краєзнавчу експедицію, технічний опис маршруту.

Учні повинні взяти участь в краєзнавчій експедиції, туристському поході.

Список рекомендованої літератури.

Краєзнавча підготовка

- Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995.
- Археология Украинской ССР: В 3-х томах.- К., Наукова думка. 1985 – 1986. –Т.1-3.
- Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. – КС, 1892, т.36, янв.
- Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. –КС., 1893, т.12, апр.
- Береза В.П. Канів. Путівник. Дніпропетровськ “Промінь” 1988
- Березанська С.С., Бондар М.М., Поселення епохи ранньої бронзи в Каневі. - Археологія, 1964, вип..17, с.170 – 179.
- Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. – К., 1974.
- Винокур І.С. Телегін Д.Я. Археологія України. Тернопіль. Навчальна книга – Богдан. 2004
- Гладких М.І., Корнієць Н.Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межирічі. – Вісн. АН УРСР, 1979, № 9, с. 50 – 54.
- Давня історія України: У 2 книгах. К.. Либідь. 1994-1995. – Кн..1-2.
- Довженок В.И. Археологические работы на территории Каневской ГЭС в 1960 г. – КСИА АН УССР, 1962, вып.12, с.8 – 12.
- Доле моя, Канівщино... Історико – публіцистичний нарис. Канів. 2003.
- Духовна спадщина Черкаського краю. В 2-х книгах. Черкаси .”Сіач”. 1997
- Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.
- Ковпаненко Г.Т. Раскопки Трахтемировского городища. – АИУ 1965-1966 гг.К., 1967а. вып. 1.
- Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977.
- Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987.
- Лесков А.М. Древнейшие родовые псалии из Трахтемирова. – СА, 1964, № 1, с. 299 – 303.
- Максимов Є.В., Петрашенко В.О. Городище Монастирок на Середньому Дніпрі – Археологія, 1980, т. 33.
- Максимов Є.В. Зарубинецьке городище Пилипенкова гора. – Археологія, 1971, вип. 4
- Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К., 1972.
- Мезенцева Г.Г. Давньоруське місто Родень: Княжа Гора. – К., 1968.
- Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. – К., 1965.
- Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина перша. – К., 1993.
- Оберіг і надія землі Канівської. Із серії “Знай наших” Канівської прес – групи. 2004.
- Пидопличко И.Г. Межеричские жилища из костей мамонта. – К., 1976.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V – III вв. до н. э. – М., 1967.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам’ятки Середнього Подніпров’я VI – IX ст.. – К., 1980.
- Рыбаков Б.А. “Слово о полку Игореве” и его современники. – М. 1971
- Словник – довідник з археології / Редактор, укладач та керівник авторського колективу Гаврилюк Н.О. – К., 1996.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII вв. – К., 1980

Черкаський край – земля Богдана і Тараса. Київ “Українські пропілеї”. 2002

Черкащина в контексті історії України. Частина 1. Черкаси. “Ваш дім”. 2004

Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т., Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К., 1992.

Шендрік Н.И. Наконечники стріл з Княжої гори. – Тр. Киев.ГИМ, 1958, вып 1.

Шовкопляс І.Г. Основи археології. – К., 1971.

Практична краєзнавча робота.

Екскурсії. Організація і методика проведення. – М., 1970.

Искусство музейной экспозиции. – М., 1977.

Методика историко-краеведческой работы в школе (пособие для учителей) под ред. Н.С.Борисова. – М., 1982.

Михайловская А.И. Музейная экспозиция. – М., 1964.

Михайловская А.И. Местная история и краеведческий музей. – М., 1960

Музей и школа. – М., 1985.

Нестеренко В.І. Музейна справа. (Методичні рекомендації). Випуск 1-3 .Черкаси.2001-2003

Омельченко Ю.А. Шкільні музеї. – К., 1981.

Родин А.Ф. Соколовский Ю.Е.. Экскурсионная работа по истории. – М., 1965.

Шкурко А.И. Экскурсовод школьного музея (методические рекомендации). – М., 1973.

Туристсько-спортивна підготовка

Бирюков А.В. Спутник туриста. – К.: Здоровье. 1991.

Верба И.А. Туризм в школе. – М.: Физкультура и спорт. 1983.

Костриця М.Ю., Дубовис М.С. Туристський похід вихідного дня. – К.: Здоров'я, 1989.

Курилова В.І. Справочник для начинающего туриста. – Одеса.: 1990.

Павлик В.Й. Покличте нас у турпохід. – К.: Здоров'я, 1991.

Прожога В.М. Довідник туриста-початківця. – Черкаська районна станція юних техніків. 2006.

Спутник туриста. – К.: Здоровье. 1983.

Уваров А.В. В поход пешком. – М.: Советский спорт. 1988.

Шальков Ю.А. Здоровье туриста. – М.: ФиС, 1987.

Шиянов Л.П. Походы выходного дня. – М. Профиздат. 1985.

Штюрмер Ю.А. Краткий справочник туриста. – М. Профиздат. 1985.